

کلمه الهی: واسطه پیدایش موجودات در مسیحیت و اسلام

شهرام پازوکی*

چکیده

در الهیات مسیحی و همچنین در عرفان اسلامی «کلمه الهی» به عنوان واسطه خلقت موجودات معرفی شده است. کلمه الهی در مسیحیت همان لوگوس است که عبارت‌های اول انجیل یوحنا درباره آن است و در عرفان اسلامی «کلمه محمدیه» یا «حقیقت محمدیه» است. اینکه حقیقت وجودی دو انسان، یعنی حضرت عیسی 7 و حضرت محمد 9 مبدأ پیدایش دیگر موجودات است، مصادیقی از آموزه‌ای در مطالعات ادیان است که به نام «نگرش انسان - جهانی» مشهور شده است و در واقع از مشترکات عرفانی ادیان ابراهیمی اصیل است. با این حال، میان الهیات مسیحی و عرفان اسلامی در شرح و تفصیل این مطلب تفاوت وجود دارد. در مسیحیت، کلمه الهی متجسد می‌شود؛ یعنی جسمانیت می‌یابد و در جایگاه یکی از اشخاص ثلاثه تثلیث قرار می‌گیرد، ولی در عرفان اسلامی کلمه «الهی» متجلی می‌شود، بی‌آنکه از جایگاه تنزیهی خود بیرون آید. مقاله حاضر به شرح و تفصیل این موضوع می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها

کلمه الهی، لوگوس، کلمه محمدیه، تجسد، تجلی، نگرش انسان - جهانی.

لوگوس در مسیحیت

یکی از اصول اولیه حکمت مسیحی، این اعتقاد که عیسی مسیح 7 به عنوان کلمه الهی (logos theou) نخستین مخلوق و واسطه میان خدا و دیگر مخلوقات است و چون نسبت میان عیسی و خداوند نسبت پسر به پدر است، پس اصولاً خلقت (creation) به معنای «تولّد» (begetting) است.

حکیمان مسیحی این اعتقاد را به تلویح برگرفته از عبارات‌های عهد جدید و مهم‌تر از همه و به تصریح از انجیل یوحنا می‌دانند که در آغاز آن آمده است: «در ابتدا کلمه بود و کلمه نزد خدا بود و کلمه خدا بود. همان در ابتدا نزد خدا بود. همه چیز به واسطه او آفریده شد و به غیر از او چیزی از موجودات وجود نیافت» (انجیل یوحنا، ۱: ۱-۳). در ادامه این متن می‌خوانیم: «و کلمه جسم گردید و میان ما ساکن شد، پر از فیض و راستی» (همان، ۱: ۱۵). نیز در جای دیگری از عهد جدید آمده است: «و او صورت خدای نادیده است؛ نخست زاده تمامی آفریدگان، زیرا که در او همه چیز آفریده شد، آنچه در آسمان و آنچه بر زمین است، از چیزهای دیدنی و نادیدنی و تخت‌ها و سلطنت‌ها و ریاسات و قوّات؛ همه به وسیله او و برای او آفریده شد و او پیش از همه است و در وی همه چیز قیام دارد» (کتاب مقدس، رساله پولس رسول به کولسیان، ۱: ۱۵-۱۸).

اینکه کلمه متجسّد (incarnated) یعنی عیسی مسیح نخستین مخلوق یا به تعبیر مصوّب در شورای نیکیه^۱ مولود و واسطه خلق همه موجودات جهان است و همه موجودات انبساط حقیقت وجودی عیسی مسیح هستند، رکن عمده بیشتر مباحث بعدی درباره پیدایش موجودات (cosmogony) در حکمت مسیحی شد؛ به گونه‌ای که در پاسخ به این پرسش مقدّر که «اگر بنا بر سفر تکوین در عهد قدیم، خداوند تمام موجودات گذشته، حال و آینده را یک‌باره خلق کرد، پس موجوداتی که بعدها به وجود می‌آیند، چگونه پیدا می‌شوند؟» آگوستین از مفهوم لوگوس استفاده کرد و به لوگوس‌های

۱. از مفاهیم مهم در بحث پیدایش موجودات در الهیات مسیحی همین واژه است. معادل لاتین این اصطلاح یونانی «rationes seminales» است و در زبان انگلیسی اصطلاح «seminal reasons» را به ازای آن وضع کرده‌اند.

نظر

کلمه الهی: واسطه پیدایش موجودات در مسیحیت و اسلام

بذری^۱ (logos spermatikos) یعنی بذرها یا نطفه‌های موجودات قائل شد؛ مفهومی که پیش‌تر رواقیان از آن سخن گفته بودند و بعدها در تاریخ تفکر مسیحی از طریق نوافلاطونیان به آگوستین رسید و سپس در آرای بوناونتورا و توماس آکوئینی بسط پیدا کرد.

به نظر آگوستین، لوگوس جایگاه ثبوت اعیان (ideas) موجودات است. این رأی را پیش از آگوستین، فیلون یهودی نیز گفته بود. فیلون در تفسیر این فقره از سفر پیدایش (۱۱:۴۲) که برادران یوسف به او می‌گویند: «ما همه پسران یک شخص هستیم»، می‌گوید: «شما جملگی خود را فرزند یک پدر که فانی نیست و باقی است، مرد خداست و لوگوس ازلی است، ثبت و ضبط کرده‌اید» (The New Catholic Encyclopedia, 2002, Vol. 8: 759). در جایی دیگر، در تفسیر فقره‌ای درباره زکریای نبی در عهد قدیم که می‌گوید: «اینک مردی که مسمی به شاخه است، از مکان خود خواهد روید و هیکل خداوند را بنا خواهد نمود» (زکریا، ۱۳:۷)، فیلون این مرد را همان «شخص غیر جسمانی که سرسوزنی با صورت الهی تفاوت ندارد» می‌داند (Ibid.). همین لوگوس است که مثال (paradeigma) و الگوی عالم محسوس (cosmos) است؛ بدین قرار، لوگوس همان عالم مُثُل افلاطونی می‌شود. فیلون در این باره گوید: «عالمی که تنها به عقل قابل تشخیص است، چیزی نیست جز کلمه خدا آن‌گاه که به کار خلقت پرداخته است» (Ibid.).

مفهوم لوگوس از مفاهیم اصلی و مورد توجه بسیار فیلون بود. به باور وی لوگوس عقل یا علم الهی و همان صورت (icon) خداست که در عهد قدیم، سفر پیدایش گفته شده که «خدا آدم را به صورت خود آفرید» (۱: ۲۷). از این رو، او گاه لوگوس را «علم الهی» (noesis theo) و «انسان الهی» (divine Man) نیز می‌نامید و بر آن بود که عالم محسوس صورت (image) لوگوس است که علم خلاق خداست. وی بدین طریق میان انسان الهی و به تعبیر عارفان مسلمان «انسان کامل»، و عالم خارج تطابق قائل می‌شد،

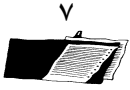
---

۱. در اعتقادنامه مصوب در شورای نقیه چندین بار تصریح می‌شود که عیسی مسیح مولود پدر است و نه مخلوق وی.

ولی او هیچ‌گاه این نکته را بسط نداد و از آنچه بعدها در مسیحیت گفته شد که لوگوس متجسد شده و به صورت انسان، فرزند خدا در آمد و با تولد فرزند - عیسی مسیح - عالم وجود یافته، سخنی نگفته بود.

تأثیر فیلون بر یوحنا را نمی‌توان انکار کرد، زیرا یوحنا قَدیس با آرای فیلون آشنا بوده است، ولی در مورد آگوستین مسلم است که وی با خواندن آرای افلوپین در کتاب نه‌گانه‌ها که قائل به سه اقنوم (hypostasis) - احد (hen)، عقل (nous) و نفس (psyche) - شده بود، نظریه تکوین عالم را براساس تثلیث مسیحی چنین شرح داد که آحد، پدر است، عقل، پسر و نفس، روح القدس. با این تفاوت که در نظام فکری افلوپین، به تبع افلاطون این سه در طول یکدیگرند، ولی در آگوستین، به پیروی از آموزه‌های مسیحیت مصوّب در شوراهاى نخستین که این سه وجود واحدی دارند (homousian)، در عرض یکدیگرند. بدین‌قرار که اگر در افلوپین اقنوم اول و رای وجود (hyperousia) است، نزد آگوستین پدر عین وجود است؛ چون خداوند خودش خود را در عهد قدیم (۳: ۱۴) به این نام، یعنی «من آنم که هستم» نامیده است و اگر اقنوم دوم یعنی عقل یا وجود، همان خدای ارسطویی است که پیوسته به خود می‌اندیشد (noesis noeseos)، نزد آگوستین، لوگوس است که مولود پدر است، ولی هر دو معتقدند که این اقنوم دوم که واسطه پیدایش موجودات است، جایگاه مُثُل افلاطونی یا اعیان ثابت - به اصطلاح عارفان مسلمان - است. این رأی آگوستین که مورخان تاریخ فلسفه از آن به «exemplarism»، یعنی قول به پیدایش موجودات براساس مثال آنها در لوگوس یا کلمه الهی تعبیر می‌کنند، در عمل صفت مشترک جملگی الهی‌دانان مسیحی شد؛ به گونه‌ای که هم آگوستینی‌های افلاطونی مشرب مثل بوناونتورا به آن قائل بودند و هم تومائی‌های ارسطویی تبار. الهی‌دانان قرون وسطی آن‌چنان به این رأی اعتقاد راسخ داشتند که بوناونتورا منکر وجود مُثُل را اساساً اهل مابعدالطبیعه و حکمت نمی‌دانست (Gilson, 1989: 72).

پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود این است که لوگوس که از مفاهیم اصلی حکمت یونان باستان است، چگونه در عهد جدید و الهیات مسیحی راه یافت و معنایی کلیدی پیدا کرد؟

نظر

کلمه الهی: واسطه پیدایش موجودات در مسیحیت و اسلام

تأمل در وجه اشتقاق واژه لوگوس می‌تواند تا حدودی این مسئله را روشن کند. کلمه لوگوس ریشه یونانی دارد و در تاریخ فلسفه به معانی به ظاهر متفاوت گفتار، کلام، برهان، تعریف، عقل، حکم و فرمان به کار برده شده است (Reese, 1980: 314). این واژه از مصدر «legein» یونانی است که به معنای «سخن گفتن» است؛ چنان که در کلمه dia-logue (گفت و گو) می‌بینیم.

در اینجا نظر فیلسوف معاصر آلمانی، مارتین هیدگر که درباره لوگوس بسیار تحقیق کرده، می‌تواند راهگشا باشد. به باور او، لوگوس در اصل به معنای سخن و گفتار نیست و معنای اصلی‌اش ربط مستقیمی به زبان ندارد. مصدر یونانی «legein» که معادل لاتین آن «legere» است، به معنای جمع کردن و گردهم آوردن است؛ اما اینکه چرا این واژه از معنای اولیه‌اش به معنای ثانوی «سخن گفتن» به کار رفته است، تفسیر هیدگر با ارجاع به کلام مشهور هراکلیتوس روشن می‌شود (Heidegger, 1987: 124-125). هراکلیتوس می‌گوید: «دانایی نه گوش دادن به من، بلکه به لوگوس است و هم‌سخن شدن (homolegein) که همه چیز یکی است (hen panta)» (Ibid.). لوگوس مقام جمع و گردهم آمدن موجودات، البته نه به معنای روی هم انباشتن است. این اجتماع موجب می‌شود که موجودات از تفرقه بیرون آیند و وجهه وحدانی بیابند.

لوگوس در تعبیر عارفان مسلمان، مقام «احدیت جمع» و به اعتباری دیگر «کلمه جامعه» (ابن عربی، بی تا، ج ۱: ۱۳۶؛ ج ۲: ۴۴۶) خوانده شده و در تعبیر حکیمان مسلمان، همان «بسیط الحقیقه» است. به نظر هیدگر ارتباط لوگوس با زبان نیز از این جهت است که در زبان ظاهر و عیان می‌شود، نه اینکه عین زبان باشد. به واسطه لوگوس، اجتماع موجودات و ظهور وجود در زبان ممکن می‌شود. زبان همان چیزی است که در آن آدمیان سخن از وجود رانده‌اند (Heidegger, Ibid.: 170).

آنچه هیدگر درباره ریشه واژه لوگوس می‌گوید موافق است با معنایی که این واژه پس از تحولاتی در انجیل یوحنا و الهیات مسیحی می‌یابد. لوگوس هم کلمه الهی است؛ پس ارتباط با تکلم و سخن گفتن دارد و هم مقام جمع موجودات است. تکلم و

سخن گفتن خداوند، از خاموشی و سکوت به درآمدن او است و این همان خلق موجودات است در کلمه خویش، یعنی لوگوس.

با این همه، خود هیدگر سیر از لوگوس یونانی به لوگوس مسیحی را چنین تفسیر نمی‌کند. به باور وی لوگوس در عهد جدید دیگر به معنای هراکلیتی آن، یعنی وجود موجود یا جمع موجودات نیست و فقط یک موجود خاص است که فرزند خدا عیسی مسیح باشد، به ویژه بدان جهت که او مقام واسطه میان خدا و آدمیان را دارد.

این تلقی از لوگوس پیش‌تر در حکمت یهودی فیلون که نقش واسطه (mesits) خلقت را به لوگوس داده بود، بسط داده شد. به این ترتیب که در ترجمه یونانی عهد قدیم موسوم به سبعینی (septuagint)، لوگوس دالّ بر کلمه بود و کلمه معنای معین امر و فرمان را داشت؛ چنان که ده فرمان نازل شده به موسی را به یونانی «decatalogue» گفتند. با این وصف، نزد فیلون، لوگوس به معنای «Keryx» یا «angelos»، یعنی مبشّر یا پیامبری است که احکام و فرمان‌ها را ابلاغ می‌کند، اما در مسیحیت، این فرمان یا پیام خود مسیح است. او لوگوس رستگاری و حیات جاودان (logos zoes) است. از همین رو، هیدگر نتیجه می‌گیرد میان تلقی هراکلیتوس از لوگوس با معنای آن در عهد جدید، تفاوت از زمین تا آسمان است (Heidegger, Ibid.: 135).

لوگوس در مسیحیت نه تنها واسطه خلقت است و شأن تکوینی دارد، بلکه منشأ معرفت انسان نیز هست. این اعتقاد از آنجا پیدا می‌شود که در همان آغاز انجیل یوحنا به دنبال مطالب قبل آمده است: «او (یحیی) آن نور نبود، بلکه آمد تا بر نور شهادت دهد. آن نور حقیقی بود که هر انسان را منور می‌گرداند و در جهان آمدنی بود. او (عیسی) در جهان بود و جهان به واسطه او آفریده شد و جهان او را شناخت» (انجیل یوحنا، ۱: ۹-۱۱).

بنابر این آیات، عیسی مسیح هم منشأ پیدایش موجودات و هم مبدأ معرفت ما به آنهاست. به عبارت فلسفی، وجودشناسی (ontology) و معرفت‌شناسی (epistemology) کاملاً منطبق با یکدیگر هستند و در نهایت به مسیح‌شناسی (christology) می‌انجامند. از همین رو، در سراسر قرون وسطی قول به اشراق الهی (illuminatio) نظریه اصلی در

نظر

معرفت‌شناسی بود که بنابر آن، علم نوری از مبدأ الهی است که بر دل‌های پاک همه کسانی که جویای او هستند، می‌تابد.^۱ چنان‌که ژیلسون می‌نویسد: «آرای فلاسفه قرون وسطی را شاید بتوان درباره وجوه اشراق الهی با یکدیگر مختلف دانست، ولیکن جمله آنها در این باب اتفاق رأی داشتند که خدا هم خالق عقول است و هم هادی آنهاست و این هدایت نه تنها درباره تقرّر اموری است که خدا به این عقول موهبت می‌کند، بلکه درباره صورت‌بخشیدن به اصول اولیه‌ای است که تمام علوم نظری و عملی مژگی بر آنهاست» (ژیلسون، ۱۳۶۶: ۴۱۸-۴۱۹). از نظر تاریخی با طرح نظریه تجرید یا انتزاع^۲ (abstractio) در آثار توماس اکوئینی که با ترجمه آثار فارابی و ابن سینا به زبان لاتین، به قرون وسطی راه یافته بود، نظریه اشراق قوت اصلی خود را از دست داد، ولی همچنان باقی بود.

شان سومی که لوگوس یا کلمه الهی دارد و از فقره‌های یادشده از انجیل یوحنا برمی‌آید، این است که لوگوس منشأ حیات است. البته منظور از حیات معنای زیستی (biologic) آن نیست، بلکه حیات معنوی و الهی است که انسان از طریق ایمان به کلمه متجسد می‌شود و به او اقتدا (imitatio) می‌یابد. چنان‌که در فقره دیگری از انجیل یوحنا آمده است: «تا ایمان آورده، به اسم او حیات یابید» (انجیل یوحنا، ۲۰: ۳۱).

کلمه حیات حدود پنجاه بار در انجیل یوحنا آمده که یازده بار آن همراه با صفت «جاودانی» است و از این رو به‌نظر برخی از مفسران انجیل یوحنا جا دارد که آن را «انجیل حیات» نام بگذارند (میلر، و. م.، ۱۳۱۹: ۴). این شأن در واقع بیانگر بُعد دینی لوگوس است؛ با این توضیح که لوگوس مبدأ ایمان مؤمنان و حیات جاودان آنان در ملک و ملکوت می‌شود.^۳

۱. مطابق حدیث نبوی: «العلم نورٌ یقذفه الله فی قلب من یشاء»: علم نوری است که خداوند در قلب هر که بخواهد قرار می‌دهد.

۲. نظریه‌ای که بر تعریف مشهور علم، یعنی «العلم هو صورةٌ حاصله من الشیء عند العقل» مبتنی است و در آثار حکیمان اسلامی فراوان به کار رفته است.

۳. مطابق با آموزه‌های عرفانی در اسلام؛ مانند: «المؤمنون حیٌّ فی الدارين»: مؤمنان در هر دو سرا زنده‌اند.

نگرش انسان - جهانی

اما آنچه را که مسیحیان درباره حقیقت مسیحی عالم می گویند در عرفان ادیان بی سابقه نیست و اصولاً جزو قدیمی ترین باورها در تکوین عالم، قول به «خلقت از انسان ازلی» و مطابقت عالم کبیر (macrocosm) با عالم صغیر (microcosm) است که بجز ادیان ابراهیمی، ادیان باستانی در هند^۱ و چین و ژاپن و حتی داستان های اسکاندیناویایی به نحوی اسطوره ای به آن قائل بودند.^۲

عمومیت این نگاه در ادیان، بدانجا انجامید که پژوهشگران علم ادیان اصطلاحی به نام «نگرش انسان - جهانی» (anthropocosmic vision) یا «جهان انسان انگاری» را وضع کردند.^۳ واژه «انسان - جهانی» را نگارنده براساس بیتی از شیخ محمود شبستری، در گلشن راز ساخته است که می گوید:

جهان انسان شد و انسان جهانی از این پاکیزه تر نبود بیانی

لاهیجی در شرح این بیت گوید: «یعنی جهان با انسان، "انسان کبیر" شد... چون انسان مظهر اسم الله است و چنانچه الله من حیث الجامعیه، مشتمل بر جمیع اسماء است و در تمامت این اسماء به حقیقت اوست که ظاهر است، حقیقت انسان که مظهر این اسم است، البته باید که شامل جمیع مراتب عالم باشد و تمامت حقایق عالم مظهر حقیقت انسان باشند... و از این جهت، مجموع عالم مفصل، مسمی به «انسان کبیر» است، زیرا که حقیقت انسان است که به صورت همه عالم ظاهر شده» (لاهیجی، ۱۳۷۱: ۹۷). در سنت ابراهیمی، در آموزه های عرفانی یهود، در طریقه قبالة (Kabbala)، نیز مفهوم

۱. در تعالیم هندو، اعتقاد به پوروشه (Purusa) به عنوان انسان ازلی که همه عالم را پر کرده است، از همین نوع آموزه است.

۲. درباره این نگرش به نحو تطبیقی نک: Hajime, 1992: 51-53.

۳. این اصطلاح را نخست میرچا الیاده دین پژوه مشهور و مدوّن دانشنامه ادیان به کار برد و سپس تو ویمینگ (Tu Weiming) استاد تاریخ و حکمت چینی در دانشگاه هاروارد رایج کرد. نگارنده نیز از ویلیام چیتیک در کتاب علم جهان، علم جان آن را آموختم. گرچه الیاده و تو ویمینگ این نگرش را دربرگیرنده نوع جهان بینی آسیای شرقی می دانند، اطلاق آن در مورد حکمت مسیحی و عرفان اسلامی نیز درست است. چنان که ویلیام چیتیک نشان می دهد که این نگرش بر کلّ جهان بینی در تفکر اسلامی حاکم است (نک: Chittick, 2007: 109-129).

نگارنده

آدم قدیم (Adam Kadmon) وجود دارد که انسان کامل است و بعدها همان مسیح موعود یهودیت دانسته شد. او واسطه آفرینش عالم است و اجزا و عناصر این عالم، اجزا و عناصر پیکر اوست. مقصود از آفرینش آدم به صورت خدا که در سفر تکوین (۱: ۲۷) آمده نیز همین است.

کلمه محمّدی در عرفان اسلامی

در عرفان اسلامی این موضوع با عنوان «حقیقت محمّديه» مطرح می شود. این ایده به اجمال چنین است که ذات الهی در بالاترین مرتبه در مقام خفا و بدون اسم و رسم و نعت و صفت است. در این مقام، او لا بشرط است از تعین و عدم تعین، یعنی هم در تعینات یا مظاهر خویش هست و هم منزّه و ورای همه آنهاست. نخستین تعین ذات احدیت^۱ «کلمه محمّدی»^۲ است که از آن به «حقیقت محمّديه» تعبیر شده است.^۳

همچنین عارفان متأخر شیعه از مقام حقیقت محمّديه به مقام «ولایت مطلقه» و «علویت علی» نیز یاد می کنند (گنابادی، ۱۳۸۴: ۱۶)^۴ و می گویند چنان که روح انسان با جمیع

۱. بعضی از شارحان ابن عربی میان مقام ذات و مقام احدیت فرق گذاشته اند و بعضی نگذاشته اند؛ از این رو، بعضی تعین اوّل را حقیقت محمّديه می دانند و بعضی تعین دوم را. اینجا مجال ورود به طرح جزئیات این مسئله نیست.

۲. عبد الزّاق کاشانی در این باره می گوید: «وَأَمَّا حَضَّتْ الْكَلِمَةُ الْمُحَمَّدِيَّةُ بِالْحِكْمَةِ الْفَرْدِيَّةِ لِأَنَّ أَوَّلَ التَّعْيِينَاتِ الَّتِي تَعْيِنُ بِهَ الذَّاتِ الْإِحْدِيَّةِ... فَهِيَ وَاحِدٌ فَرْدٌ فِي الْوُجُودِ... لَيْسَ فَوْقَهُ إِلَّا الذَّاتُ الْإِحْدِيَّةُ الْمَطْلُوقَةُ الْمَتَزَهَّةُ عَنْ كُلِّ تَعْيِينٍ وَ صِفَةٍ وَ اسْمٍ وَ رَسْمٍ وَ نَعْتٍ فَلِهَ الْفَرْدِيَّةِ مَطْلُوقًا»: کلمه محمّديه به حکمت فردی اختصاص یافته است، زیرا اولین تعینی است که ذات احدیت با آن تعین می یابد... پس او فرد واحدی در وجود است... که بالاتر از آن چیز دیگری جز ذات احدیت مطلقه نیست که از هر تعین، صفت، اسم، رسم و نعتی منزّه است. پس به طور مطلق فردیت از اوست (قاشانی، ۱۴۲۳ ق: ۴۱۸).

۳. برای مثال می توان از صائِن الدّین ابن ترکه یاد کرد که می گوید: «أَنَّ الذَّاتَ بِاعتِبَارِ اتِّصَافِهَا بِالوَحْدَةِ الْحَقِيقِيَّةِ يَقْتَضِي تَعْيِينَ يَسْمَى بِاصْطِلَاحِ الْقَوْمِ بِالتَّعْيِينِ الْأَوَّلِ تَارَةً وَ بِالْحَقِيقَةِ الْمُحَمَّدِيَّةِ أُخْرَى»: همانا ذات به اعتبار اتصافش به وحدت حقیقی مستلزم تعینی است که به اصطلاح عارفان گاه آن را تعین اول می نامند و گاه آن را حقیقت محمّديه می خوانند (الترکه، ۱۳۹۶ ق: ۱۲۵).

۴. در این باره سلطان محمّد گنابادی در ولایت نامه پس از آنکه میان صفات حقیقیه محضه و صفات حقیقیه ذات اضافه حق تعالی فرق می گذارد و شرح می دهد که مصداق و ما بازای اوّلی ذات حق است و مصداق و ما بازای دومی صفات فعل حق، می گوید: «از او تعبیر کنند به کلمه "کن" و "کلمه جامع" و مشیت و حقیقت محمّديه ۹ و علویت علی 7 و ولایت مطلقه و... و مقام ظهور حق به کثرات اسماء و صفات و مقام واحدیت و عالم اسماء و...» (گنابادی، ۱۳۸۴: ۱۶).

موجودات عالم صغیر متحد است، فعل حق تعالی نیز که از او به ولایت و علویت علی تعبیر می‌شود، با جمیع موجودات عالم کبیر ساری و متحد است و قاعده «بسیط الحقیقه کلّ الاشیاء» در بیان حکیمان به این مقام و این اتحاد اشاره دارد (همان: ۳۱). آنان، بر این اساس، به تقسیم ولایت به تکوینی و تکلیفی (تشریحی) قائل شده‌اند. ولایت تکوینی ولایتی است که در اصل حق تعالی بر جمیع موجودات - به شرحی که گذشت دارد - و به نیابت و خلافت از او، انسان کامل این ولایت را دارد؛ یعنی ولی امر که صاحب مقام ولایت است، زیرا او نیز با جمیع موجودات عالم کبیر متحد می‌شود و بر آنها احاطه دارد.^۱

حقیقت محمدیه مقام واحدیت^۲ نیز دانسته شده است. واحدیت، مقام تحقّق کثرت اسمای حق است. اسمای حق نیز مظاهری دارند که همان اعیان ثابته است. اعیان ثابته، صور علمی همه موجودات از مجردات تا مادّیات، پیش از تعیین خارجی آنها در علم خداوند است.

خداوند در تجلّی اوّل که عارفان از آن به «فیض اقدس» تعبیر می‌کنند، به صورت اعیان ثابته در مقام واحدیت ظاهر می‌شود و از مقام احدیت به مقام واحدیت نزول می‌کند. در تجلّی دوم حق که فیض مقدّس نامیده شده، اعیان ثابته تعیین خارجی می‌یابند و عالم خارج پیدا می‌شود.

آنچه گذشت شرح ظهور تنزّلی حق از وحدت به کثرت در قوس نزول بود که نهایت آن عالم ناسوت یا عالم مادّی است، امّا در قوس صعود، همه موجودات از مجرای انسان به سوی او، به همان نقطه مبدأ باز می‌گردند.

۱. بیشتر روایت‌های منسوب به ائمه : که از آنها تعبیر به غلو می‌کنند و از این رو، گاه انتسابشان و حتی مفادشان انکار می‌شود، با همین مبانی و توجّه به مسئله ولایت تکوینی انسان کامل قابل فهم و قبول است.
 ۲. دو مقام احدیت و واحدیت در رساله پارمنیدس (افلاطون، ۱۳۸۰: رساله پارمنیدس، بند شماره ۱۴۲) به اجمال تفکیک شده است، بی‌آنکه با اصطلاح خاصی مشخص شود، ولی افلوپین این دو را از یکدیگر به تصریح و تفصیل تفکیک می‌کند و می‌گوید که احد (the One) ورای وجود، و بدون هرگونه حدّ و وصف است (افلوپین، ۱۳۶۶: نه‌گانه‌ها، ۶: ۳ و ۹) و حتی واحدبودن (Oneness) را نمی‌توان بر آن حمل کرد (همان، ۶: ۵ و ۹) و از این رو، واحد عددی نیست.

نظر

کلمه الهی: واسطه پیدایش موجودات در مسیحیت و اسلام

با این مبانی، عارفان مسلمان به مطابقت کامل انسان و عالم خارج قائل هستند و در واقع عالم خارج را انبساط حقیقت وجودی انسان کامل می‌دانند. درحقیقت، انسان کامل همان «حق مخلوق» به است که عین هریک از موجودات در اوست، از این رو، همه موجودات فرع او هستند. او را «برزخ جامع» نیز گفته‌اند، چون واسطه و برزخ میان حق و خلق است (ابن عربی، بی تا، ج ۳: ۳۹۶) و حتی برحسب مرتبه انسانی می‌توان گفت عالم، «انسان صغیر» است و انسان، «عالم کبیر» (فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۱۲۴-۱۲۳).

نتیجه‌گیری

در تفصیل و تقریر اعتقاد به «جهان - انسانی» در ادیان مختلف، قول به «کلمه محمدیه» به عنوان واسطه آفرینش در عرفان اسلامی و «کلمه متجسد» در مسیحیت مشابهت‌های بسیار و البته اختلاف نظرهایی نیز وجود دارد؛ یک اختلاف اصلی میان آن دو به ماهیت دو دین مسیحی و اسلام مربوط است و آن اینکه چون به لحاظ ماهوی مسیحیت دینی عرفانی است که بعد ولایت آن بر بعد رسالتش غلبه دارد، مسائلی که در الهیات مسیحی طرح می‌شود به طور عمده عرفانی است، ولی چون بیشتر عالمان رسمی الهیات مسیحی از فهم عمیق عرفانی آن قاصرند، آن را به مرتبه ظاهری تنزل داده، و در حد یک متکلم در شرح و بیان آن کوشیده‌اند. چون این لطایف عرفانی به مرتبه مباحث علم کلام - یعنی از عمق به سطح یا از لبّ به قشر - تنزل پیدا می‌کند، مبهم و مغشوش می‌شود، برخی به تناقض‌گویی و قول به نامعقول بودن این اصول دینی عرفانی و در نهایت نفی و تکذیب آن رسیده‌اند.^۱

در باره مسئله اخیر نیز عارفان مسیحی مثل جان اسکات اریگنا و مایستر اکهارت، با تفکیک میان دو مقام «خدا به عنوان پدر» (Got) و «خدا به عنوان خدایی» (Gottheit)، به تنزیه مطلق خداوند حتی از تثلیث رسمی کلیسا، یعنی پدر، پسر و روح القدس قائل

۱. برای مثال، الهی‌دان مشهور معاصر، رودلف بولتمان تذکر می‌دهد که اعتقاد به تولد عیسی مسیح از مریم باکره در یک زمان تاریخی معین و نیز موجودی قدیم و کلمه ازلی الهی دانستن او بنابر انجیل یوحنا مغایر یکدیگرند (نک: Bultman, 1985: 10).

شدند و او را در بالاترین مقام، ورای موجودیت (hyperousia) دیگر موجودات دانستند، ولی از آنجا که یکی از لوازم این نظر انکار موجودیت واحد (homoousian) سه شخص الهی می‌شد، به همراه دیگر نظر آنها درباره تشبیه، یعنی اینکه خدا در همه موجودات ظاهر است، از نظر کلیسا بدعت و مردود اعلام شد (Hunt, 2010: 73-97).

نکته دیگر در این زمینه، مفهوم «تجلی» در عرفان است. در علم کلام، چنان که در میان متکلمان مسلمان دیده می‌شود، معمولاً یا اعتقاد به تنزیه است یا تشبیه، ولی در عرفان اسلامی، میان تنزیه و تشبیه جمع می‌شود. در مسیحیت نیز ارباب رسمی کلیسا پس از شوراهاى اولیه مثل شوراى نيقية، با تفسیر ظاهری کلامی خویش، لطیفه عرفانی تجلی را فراموش و آن را مخدوش کردند؛ بدین نحو که تجلی خداوند را در مسیح به تجسد یا تجسیم (incarnation)^۱ خدا تفسیر کردند و به این طریق آن را به قول عبدالکریم جیلی به عیسی مسیح، مریم و روح القدس محدود و منحصر کردند و با این کار راه را برای قول به حلول و اتحاد (pantheism) و به قول جیلی تجسیم مطلق و تشبیه مقید باز کردند؛^۲ حال آنکه لازمه قول به تجلی، نه تجسد است و نه حلول و اتحاد. از این روست که در مفهوم «ولی» در عرفان اسلامی، هم تجلی خداوند در انسان کامل به عنوان آیت عظمایش محفوظ است و هم این تجلی به یک فرد منحصر نمی‌شود، اگرچه در هریک از اولیا به نحو تشکیکی در مراتب مختلف ظهور و بروز دارد.

با در نظر گرفتن همین مطلب می‌توان حقیقت این قول عیسی مسیح را که «من فرزند خدایم» بهتر فهمید. این نسبت از آن روی که عیسی فرزند معنوی یا یکی از تجلیات خداوند در اوست، صحیح است؛ چون فرزند نازله پدر است و فرزند معنوی نیز همین

۱. مشتق از دو واژه in (درون) و caro (گوشت).

۲. عبدالکریم جیلی پس از بیان اینکه قوم عیسی در اعتقاد به تجلی خداوند در این سه شخص محقق بودند، می‌افزاید که البته آنها خطا نیز کردند: «فقد أخطأوا فيه وضلوا اما خطائهم فكونهم ذهبوا فيه الى حصر ذلك فى عيسى و مریم و روح القدس و اما ضلالهم فكونهم قالوا بالتجسيم المطلق والتشبيه المقيد فى هذه الواحديّة:» [مسیحیان] در این اعتقاد خطا کردند و گمراه شدند، اما خطای آنها در این بود که تجلی خدا را تنها در عیسی، مریم و روح القدس دانستند، و گراهی‌شان نیز این بود که در مقام واحدیت به تجسیم مطلق و تشبیه مقید قائل شدند (الجیلی، ۱۹۸۱: ۱۲۶).

حکم را دارد، ولی از سوی دیگر این قول مسیحیان که «نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ» (مائده: ۱۸) درست نیست؛ چون شرایط فرزندبودن را به این معنا ندارند.^۱

ابن عربی این مطلب را در تفسیر آیه «لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ» (مائده: ۷۲) چنین شرح می‌دهد که مسیحیان در فهم این آیه بین خطا و کفر جمع کردند. کفر آنها این بود که حق را به صورت عیسویه پوشاندند (کَفَرُوا) و خطایشان نیز این بود که هویت حق را در کلمه عیسویه محصور و مقید کردند. این کفر و خطا در مجموع این اعتقاد بود که «إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ» نه اعتقاد به «هو الله» یا اعتقاد به «ابن مریم»، زیرا این اعتقاد که «هو الله» می‌گفتند، صادق است از این روی که هویت حق است که به صورت عیسویه متعین شده و ظاهر گشته است و این اعتقاد ایشان که «ابن مریم» است نیز بی‌شک صادق است؛ چه او فرزند مریم است، ولی آنچه از مجموع کلام مستفاد است صحیح نیست، زیرا افاده حصر حق در صورت عیسی می‌کند و این باطل است از آنکه [زیرا] همه عالم، خواه غیب باشد و خواه شهادت، صورت اوست نه تنها عیسی (خوارزمی، ۱۳۶۴: ۵۰۵).

الوهیت عیسی نیز به همین ترتیب فهمیده می‌شود. عیسی شأن الهی دارد، چون در مقام عالی ولایت و یکی از مظاهر و مجالی حضرت حق است، اما نه اینکه یکی از سه شخص الهی در مرتبه و ردیف وجود حق تعالی باشد. در تاریخ مسیحیت نیز تا پیش از شورای نیقیه، قول رایج این بود که عیسی فرزند خدا (Son of God) است، نه اینکه او خدا در مقام فرزند (God the Son) باشد. در قیاس مسیحیت با اسلام، سیر تفکر در مسیحیت چنان بود که بسیاری از الهی‌دانان رسمی کلیسا، ریشه‌های عرفانی دین خویش را فراموش کردند و بدین قرار مباحثی که در اصل عرفانی بود، شأن کلامی یافت و میان

۱. در شرح معنای ابوت و بنوت معنوی یکی از عارفان معاصر می‌فرماید: «ولادت جسمانی عبارت است از انفضال ماده فرزند از پدر و نه انفضال صورت از صورت، ولی ولادت روحانی عبارت است از تنزل صورت پدر و ظهور آن به صورت فرزند و مقید شدن و متعین گردیدن آن به تعین‌های مرتبه‌ای که از مرتبه اصلی او پایین‌تر است؛ مانند خورشید که در آینه‌های متعدّد منعکس شود و زیادی آنها خلل به وحدت خورشید وارد نمی‌آورد. پس فرزند روحانی نازله همان پدر معنوی و پدر همان فرزند است در مرتبه نازله؛ پس اگر تعینات برطرف شود، فقط همان مقام والد روحانی باقی می‌ماند (تابنده گنابادی، ۱۳۷۶: ۱۷-۱۸).

این دو خلط شد؛ یعنی خواستند پاسخ‌های کلامی به مسائل عرفانی دهند. از این‌رو، باورهای عارفان مسیحی در موضوع تثلیث به آنچه عارفان مسلمان در این باب گفته‌اند، نزدیک است.^۱

با غلبه تدریجی علم کلام (theologism)، جایی فراخ برای عارفان مسیحی باقی نماند و بیشتر آنها مطرود شدند و هیچ‌کدام لقب قدیس (saint)^۲ نیافتند، اما در تاریخ تفکر اسلامی چون میان دو جنبه رسالت و ولایت پیامبر تعادل وجود داشت، عرفان و علم کلام به موازات هم گسترش یافتند و اگرچه مباحث مشترک فراوانی مثلاً در اصول دین داشتند، هر یک به استقلال و با مبانی و روش خاص خود طرح مسئله می‌کردند و به آن پاسخ می‌دادند و از همین‌رو، خلط مباحث عرفانی و کلامی کمتر مطرح می‌شد.

البته در این میان، عارفان محدودیت‌ها و قصور متکلمان را در فهم، شرح و بسط این مباحث نشان می‌دادند و بر آنها خرده می‌گرفتند. از این‌رو، موضوع‌هایی مانند حقیقت محمّدیّه را با مبانی عرفانی خویش طرح کردند و خرده‌گیری متکلمان را به سبب ناتوانی آنها از فهم مطالب می‌دانستند. از سوی دیگر، برخی متکلمان، با طرح مباحثی چون «وحدت وجود» عارفان را به بدعت‌گذاری در دین متهم کردند. طرفه آنکه گاهی آنها دلیل‌شان این بود که این بدعت‌ها مأخوذ از مسیحیت و به پیروی از آموزه‌های مسیحیان است. به‌ظاهر وجه مشترک جایگاه عارفان مسیحی و مسلمان این بوده است که عالمان ظاهر هر دو دین، فهم ظاهری خویش را از باورهای دینی (doxas)، ملاک سنت و بدعت در آن دین و ردّ و تکفیر آنان می‌دانستند.

۱۷

نظر

کلمه الهی: واسطه پیدایش موجودات در مسیحیت و اسلام

۱. درباره نظر خاص عارفان مسیحی در موضوع تثلیث در این کتاب، آرای هشت تن از عارفان مسیحی شرح و تحلیل شده است نک: Hunt Anne, 2010.

۲. این لقب، معمولاً به بزرگان مسیحی که شرایط خاص کلیسا را احراز کرده باشند، داده می‌شود.

کتابنامه

۱. ابن عربی (بی تا)، محی الدین، فتوحات مکیه، بیروت: دار صادر.
۲. افلاطون (۱۳۸۰)، دوره آثار افلاطون (۴ جلدی)، محمدحسن لطفی و رضا کاویانی، تهران: خوارزمی
۳. افلوپین (۱۳۶۶)، دوره آثار، ترجمه محمدحسن لطفی، تهران: خوارزمی.
۴. الترخه، صائن الدین علی بن محمد (۱۳۹۶ق)، تمهید القواعد، تصحیح سید جلال الدین آشتیانی، تهران: انجمن فلسفه ایران.
۵. الجیلی، عبدالکریم (۱۹۸۱م.)، الانسان الكامل فی معرفة الاواخر والاولئ، الباب الثامن الثلاثون، مصر: الطبعة الرابعة.
۶. دیلز (۱۳۵۷)، نخستین فیلسوفان یونان، ترجمه شرف الدین خراسانی، تهران: شرکت سهامی کتاب های جیبی، چاپ دوم.
۷. «رساله پولس رسول به کولسیان»، در کتاب مقدس (۱۹۹۹)، ترجمه قدیم فارسی، تصحیح جدید، لندن: انتشارات ایلام، چاپ دوم.
۸. ژیلسون، اتین (۱۳۶۶)، روح فلسفه قرون وسطی، ترجمه علیمراد داوودی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۹. فیض کاشانی، مولی محسن (۱۳۸۶)، کلمات مکنونه، تحقیق و تصحیح صادق حسن زاده، قم: مطبوعات دینی.
۱۰. قاشانی، عبد الرزاق (۱۴۲۳ق.)، شرح فصوص الحکم، قاهره: المكتبة الازهریة للتراث.
۱۱. کتاب مقدس (۱۹۹۹)، ترجمه قدیم، تصحیح جدید، لندن: انتشارات ایلام، چاپ دوم.
۱۲. گنابادی، سلطان محمد (۱۳۸۴)، ولایت نامه، تهران: حقیقت، چاپ دوم جدید.
۱۳. لاهیجی، شمس الدین محمد (۱۳۷۱)، مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز، تصحیح محمد رضا برزگر خالقی و عفت کرباسی، تهران: زوار.
۱۴. میلر، و. م. (۱۳۱۹)، کتاب حیات یا تفسیر انجیل یوحنا، تهران: حیات ابدی.
۱۵. خوارزمی، تاج الدین حسین بن حسن (۱۳۶۴)، شرح فصوص الحکم، به اهتمام نجیب مایل هروی، ج ۲، تهران: نشر مولی.
۱۶. تابنده گنابادی، سلطان حسین (۱۳۷۶)، سه گوهر تابناک از دریای پرفیض کلام الهی، تهران: بی نا، چاپ دوم.

17. Bultman, Rudolf (1985), *New Testament and Mythology and other Basic Writings*, trans. by Ogden Schubert M., London: SCM PRESS.
18. Chittick William C. (2007), *Science of the Cosmos, Science of the Soul*, U.S.A: Oneworld Book.
19. Gilson, Etienne (1989), *History of Christian Philosophy in the Middle Ages*, London: Sheed and Ward.
20. Heidegger, Martin (1987), *An Introduction to Metaphysics*, trans. by Manheim, Ralph: Yale University Press.
21. Hunt Anne (2010), *Insights From the Mystics*, U. S. A: Minnesota.
22. Nakamura, Hajime (1992), *A Comparative History of Ideas*, London: Kegan Paul.
23. Reese, W. L. (1980), *Dictionary of Philosophy and Religion*, Humanities Press.
24. *The New Catholic Encyclopedia* (2002), 2nd Edition (15 Volume Set.), Hardcover.

نظر

کلمه الهی: واسطه پیدایش موجودات در مسیحیت و اسلام